346sk29

२९

अथ मत्वर्थीयप्रकरणम्

प्रस्तावना

तद्धितप्रत्ययेषु मतुबपि कश्चित् तद्धितप्रत्ययः विद्यते। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (५.२.९४) इति सूत्रात् आरभ्य मतुबर्थीयप्रकरणम् आरभ्यते। तदस्य अस्ति उत तदस्मिन् अस्ति इत्यस्मिन् अर्थे मतुब्प्रत्ययः भवति। यथा – बुद्धिः अस्य अस्मिन् वा अस्ति इत्यर्थे मतुब्प्रत्ययो भवति। बुद्धिमान्, धनवान्, ज्ञानवान् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। न केवलं मतुब्प्रत्ययस्य मतुबर्थीयप्रकरणे अन्तर्भावः अस्ति। अपि तु तदस्यास्त्यस्मिन्निति अर्थे विद्यमानाः अपि प्रत्ययाः मतुबर्थप्रकरणे अन्तर्भवन्ति। यथा– तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विन्, लच्, इन्, अण् इत्यादयः अपि अनेके प्रत्ययाः भवन्ति। यथा– माया अस्य अस्ति इत्यर्थे इन्प्रत्ययः, तपः अस्य अस्ति इत्यर्थे विन् इत्यादयः प्रत्ययाः भवन्ति। एतेषामपि प्रत्ययानां मतुबर्थीयप्रकरणे अन्तर्भावो विद्यते।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा भवान् –

- मतुबर्थीयप्रत्ययान् ज्ञातुं समर्थो भवेत्।
- मतुब्प्रत्ययाः कस्मिन् अर्थे भवन्ति इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- मतुप्प्रत्ययविधायकसूत्राणाम् उदाहरणानि ज्ञातुं शक्नुयात्।
- मतुप्प्रत्ययेन निर्मितानां शब्दानाम् अर्थम् अवगन्तुं शक्नुयात्।
- मतुप्प्रत्ययेन शब्दस्य निर्माणं कर्तुं योग्यो भवेत्।
- वृत्त्या महद्वाक्यं कथं लघुतया प्रयुङ्क्ते इति तद्विषये सम्यक् ज्ञातुं शक्नुयात्
- सूत्रात् कथम् अर्थनिर्णयः भवति इति ज्ञातुं शक्यो भवेत्।
- अनुवृत्तिः अधिकारश्च इति एतान् ज्ञातुं शक्नुयात्।

[२९.१] तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ (५.२.९४)

सूत्रार्थः - प्रथमान्ताद् प्रातिपदिकात् अस्य अस्ति इत्यर्थे अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे वा तद्धितसंज्ञकः मतुब्प्रत्ययः परः भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदं भवति। अस्मिन् सूत्रे षट् पदानि सन्ति। तद् इति प्रथमान्तम्। अत्र पञ्चम्यर्थे प्रथमा भवति। अस्य इति षष्ठ्यन्तम्। अस्ति इति क्रियापदम्। अस्मिन् इति सप्तम्यन्तं पदम्। इति अव्ययपदम्। मतुप् इति प्रथमान्तम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - प्रथमान्ताद् प्रातिपदिकात् अस्य अस्ति इत्यर्थे अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे वा तद्धितसञ्ज्ञकः मतुब्प्रत्ययः परः भवति।

यथा- गावः अस्य अस्मिन् वा सन्ति इत्यर्थे प्रकृतसूत्रेण मतुब्प्रत्ययो भवति। मतुपः पकारस्य हलन्त्यम् इत्यनेन उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन च इत्संज्ञायां मत् इत्येतत् मात्रम् अवशिष्यते। अर्थात् तदस्य अस्ति, तद् अस्मिन् अस्ति वा इति अर्थे मतुब्प्रत्ययः भवति। प्रकृतसूत्रे इतिशब्दस्य सन्निधानात् तत् अस्य अस्ति तत् अस्मिन् अस्ति वा इति प्रसिद्धार्थेन साकं अन्यस्मिन् अर्थे अपि मतुपः प्रयोगो भवति। महाभाष्यकारेण एकेन श्लोकेन प्रोक्तम्-

"भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः।।" इति

अर्थात् अस्तिविवक्षायां बहुत्वे, प्रशंसायाम्, नित्ययोगे, अतिशायने, सम्बन्धे च मतुबादयः प्रत्ययाः भवन्ति। यथा बह्व्यो गावः सन्ति अस्य इति गोमान् इति तु अस्तिविवक्षायां बहुत्वादिषु उदाहरणम्।

पुनश्च प्रकृतसूत्रे अस्ति इत्यत्र यद्यपि एकवचनं प्रयुक्तं तथापि एकवचनं विवक्षितं नास्ति। तस्मात् एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च मतुबादयः भवन्ति। तस्मादेव गावः सन्ति अस्य इत्यत्र बहुत्वे अपि मतुप् भवति। एवमेव अस्य इत्यत्रापि एकवचनं विवक्षितं नास्ति। तस्मादेव धनानि सन्ति एषाम् इत्यत्र बहुत्वे अपि मतुब्प्रत्ययः भवति।

परन्तु अस्ति इत्यत्र तु वर्तमानकालः विवक्षितः भवति। तस्मात् भूतार्थे भविष्यदर्थे च मतुब्प्रत्ययः न भवति। तस्मात् धनम् आसीत् अस्य उत धनं भविष्यति अस्य इत्यर्थे मतुब्प्रत्ययः न भवति। अर्थात् अस्ति इत्यत्र संख्यायाः अभावे अपि कालस्य तु विवक्षा अस्ति।

उदाहरणम्- गावः सन्ति अस्य इति लौकिकविग्रहे वर्तमानकालः तद् अस्य अस्ति इति अर्थश्च वर्तते। अतः गो जस् इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण प्रथमान्तात् गो इति प्रातिपदिकात् मतुप् भवति। मतुपः उकारस्य पकारस्य च लोपे गो जस् मत् इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः अस्ति। अतः कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इत्यनेन सुपः लोपो भवति। तदा गो मत् इति स्थिते एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन ततः प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः स्वौजस् इत्यादिना सूत्रेण विभक्तिकार्ये सौ अनुबन्धलोपे गोमत् स् इति स्थितिः भवति। ततः अत्वसन्तस्य चाधातोः इत्यनेन उपधायां स्थितस्य अकारस्य दीर्घे गोमात् स् इति स्थितिः भवति। तदा उगिदचां सर्वस्थानेऽधातोः इत्यनेन नुमि कृते अनुबन्धलोपे च गोमान् त् स् इति स्थितिः भवति। ततः

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन अपृक्तस्य सकारस्य लोपः भवति। तदा गोमान् त् इति स्थिते संयोगान्तस्य लोपः इत्यनेन संयोगान्तस्य तकारस्य लोपे वर्णमेलनेन गोमान् इति रूपम्।

[२९.२] रसादिभ्यश्च॥ (५.२.९५)

सूत्रार्थः - तद् अस्य अस्ति इत्यर्थे तद् अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे वा रसादिगणे पठितात् प्रातिपदिकात् मतुब्प्रत्ययः भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। रस आदिः येषां ते रसादयः। तेभ्यः रसादिभ्यः इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। रसादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - तद् अस्य अस्ति इत्यर्थे तद् अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे वा रसादिगणे पठितात् प्रातिपदिकात् मतुब्प्रत्ययः भवति। रसः, रूपम्, वर्णः, गन्धः, स्पर्शः, शब्दः, स्नेहः, भावः चेति एते शब्दाः रसादिगणे पठिताः। तस्मात् तदस्य अस्ति उत तद् अस्मिन् इति अर्थे एतेभ्यः शब्देभ्यः परं मतुप् प्रत्ययः भवति।

शङ्का - तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रेण तद् अस्य अस्ति तद् अस्मिन् अस्ति वा इति अर्थे रसादिगणे पठितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः मतुब्प्रत्ययविधानं सम्भवति। अतः शङ्का जायते यत् रसादिभ्यश्च इति सूत्रेण पुनः मतुब्प्रत्ययविधानं किमर्थम्।

समाधानम् - अत्र समाधानं प्रदीयते - रसादिगणे पठितानि प्रातिपदिकानि अदन्तानि। अतः अदन्तस्य प्रातिपदिकस्य अत इनिठनौ इति सूत्रेण तद् अस्य अस्ति तद् अस्मिन् अस्ति वेति अर्थे इन्प्रत्ययः ठन्प्रत्ययश्च प्राप्नोति। ठन्प्रत्ययं इन्प्रत्ययं च बाधित्वा पुनः मतुब्प्रत्ययविधानाय रसादिभ्यश्च इति सूत्रम् आवश्यकम्।

उदाहरणम् - रसः अस्य अस्मिन् वा अस्ति इति लौकिकविग्रहः। रसशब्दः रसादिगणे पठितः। अतः रसादिभ्यश्च इति सूत्रेण तद् अस्य अस्मिन् वा अस्ति इति अर्थे मतुब्प्रत्ययः भवति। तदा नुबन्धलोपे कृते रस स् मत् इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति सूत्रेण सूत्रेण सुपः लोपः भवति। तदा रस मत् इति स्थितिः जायते। तदा मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः इति मकारस्य वकारादेशः भवति। ततः एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन विभक्तिकार्ये सु-प्रत्ययः। ततः रस वत् स् इति स्थिते उपधादीर्घे नुमागमे च रस वान् स् इति स्थितिः। तदा हल्ङ्याब्भ्यः इत्यादिना सूत्रेण सुलोपे संयोगान्तस्य तकारस्य लोपे च वर्णमेलनेन रसवान् इति रूपम्।

प्रकृते मकारस्य स्थाने वकारादेशः विधीयते। तदर्थम् सूत्रम् -

[२९.३] मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः॥ (८.२.९)

सूत्रार्थः - मवर्णावर्णान्ताद् मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात् परस्य मतोः मस्य वः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। म् च अश्च अनयोः समाहारः इति मम्, तस्मात् मात् इति समहारद्वन्द्वः। मात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। यवः आदिर्येषां ते यवादयः, न यवादयः अयवादयः, तेभ्यः अयवादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। उपधायाः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। मतोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्।

पदस्य इति अधिकारः अस्ति। उपधायाः इत्यस्य विशेषणं मात् इति तस्मात् येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिना मकारान्तः अवर्णान्तः च इति लभ्यते। माद् इति अस्य द्विवारं ग्रहणं भवति। माद् इति उपधायाः विशेषणं भवति। तेन मकारोपधाद् अवर्णोपधाच्च प्रातिपदिकात् इत्यपि लभ्यते। सूत्रे चकारग्रहणस्य सामर्थ्यात् अर्थद्वयं समायाति। मात् परस्य मतोर्वो स्यादिति एकः अर्थः। उपधायाश्च मात् परस्य मतोर्वो भवतीत्यपरः अर्थः। अर्थद्वयं मिलित्वा कश्चन एकः अर्थः प्रतिपादितः। स तावत् - मवर्णावर्णान्ताद् मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवर्जितात् परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। अर्थात् मकारस्य वकारादेशः भवति। तत्र निमित्तानि भवन्ति-

१. मकारान्तं प्रातिपदिकम् ,अवर्णान्तं प्रातिपदिकम् ,मवर्णोपधं प्रातिपदिकम् , अवर्णोपधं प्रातिपदिकं वा इत्येतेषु किमपि स्यात्।

२. तच्च प्रातिपदिकं यवादिगणपठितं न स्यात् इति।

एतेन मकारान्तं प्रातिपदिकम् ,अवर्णान्तं प्रातिपदिकम् , मवर्णोपधं प्रातिपदिकम् , अवर्णोपधं प्रातिपदिकं वा तच्च यवादिगणपठितप्रातिपदिकभिन्नम् इत्येतेभ्यः परस्य मतोः मकारस्य स्थाने वकारः स्यात् इति फलितार्थः भवति।

उदाहरणम् - १. यवादिगणपठितप्रातिपदिकभिन्नस्य मकारान्तप्रातिपदिकस्य उदाहरणं भवति किंवान् इति। किम् +वान् इति यवादिगणे किम्– शब्दस्य पाठो नास्ति। पुनश्च मकारान्तं प्रातिपदिकम् अस्ति। अतः मतोः मकारस्य वकारे प्रक्रियाकार्ये च किंवान् इति रूपम् अस्ति।

२. यवादिगणपठितप्रातिपदिकभिन्नस्य अवर्णान्तप्रातिपदिकस्य उदाहरणं भवति रसवान् इति। रस इति अदन्तं प्रातिपदिकम् अस्ति। पुनश्च रस इति प्रातिपदिकं यवादिगणे पठितं नास्ति। अतः रस इति अदन्तप्रातिपदिकात् परस्य मतोः मस्य वकारादेशे प्रक्रियाकार्ये च रसवान् इति रूपम्।

३. यवादिगणपठितप्रातिपदिकभिन्नस्य मवर्णोपधप्रातिपदिकस्य उदाहरणं भवति लक्ष्मीवान् इति। लक्ष्मी+ मत् इत्यत्र मकारोपधं प्रातिपदिकं लक्ष्मी इति। तच्च प्रातिपदिकं यवादिगणे अपि पठितं नास्ति। अतः लक्ष्मी इति मवर्णोपधात् परस्य मतोः मकारस्य वकारे प्रक्रियाकार्ये च लक्ष्मीवान् इति रूपम्।

४. यवादिगणपठितप्रातिपदिकभिन्नस्य अवर्णोपधप्रातिपदिकस्य उदाहरणं भवति यशस्वान् इति। यशस् + मत् इति स्थिते यशस् इति प्रातिपदिकम् अवर्णोपधम् अस्ति। तच्च यवादिगणे पठितम् अपि नास्ति। अतः यशस् इति अवर्णोपधात् प्रातिपदिकात् परस्य मतोः मकारस्य वकारे प्रक्रियाकार्ये च यशस्वान् इति रूपम् अस्ति।

[२९.४] तसौ मत्वर्थे॥ (१.४.१९)

सूत्रार्थः - तान्तौ सान्तौ भंसञ्ज्ञकौ स्तः मत्वर्थे प्रत्यये परे।

सूत्रव्याख्या - इदम् संज्ञासूत्रम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। मतोः अर्थः मत्वर्थः, तस्मिन् मत्वर्थे इति षष्ठीतत्पुरुषः। मत्वर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। तश्च स च तसौ इति इतरेतरद्वन्द्वः। तसौ इति प्रथमान्तं पदम्।

यचि भम् इत्यतः भम् इति अनुवर्तते। मतुप् प्रत्ययः अस्ति। अतः मतुब्प्रत्ययेन प्रातिपदिकस्य आक्षेपः भवति। प्रातिपदिकस्य विशेषणम् तसौ इति। अतः विशेषणत्वात् येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिना तान्तं सान्तञ्च लभ्यते। अतः सूत्रार्थः भवति- तान्तौ सान्तौ भसञ्ज्ञकौ स्तः मत्वर्थे प्रत्यये परे।

सूत्रम् इदं स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रस्य अपवादशास्त्रम्। प्रकृतस्थले स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। तसौ मत्वर्थे इत्यनेन भसंज्ञा भवति। परन्तु आ कडारादेका संज्ञा इत्यधिकारसामर्थ्यात् एकस्याः संज्ञायाः ग्रहणं भवति। तदा या संज्ञा परा अनवकाशा च भवति, तस्य ग्रहणं भवति। तस्मात् भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधते।

उदाहरणम्- गुरुतौ स्तः अस्य इति विग्रहे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति शास्त्रेण मतुप् भवति। ततः अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। तदा गुरुत् औ मत् इति स्थिते स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण गुरुत् इत्यस्य पदसंज्ञा प्राप्ता। गुरुत् इति तान्तम् प्रातिपदिकम् अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण तान्तस्य प्रातिपदिकस्य भसंज्ञा भवति। अतः पदसंज्ञां प्रबाध्य भसंज्ञा विधीयते, परत्वात् अनवकाशत्वाच्च। अतः पदसंज्ञायाः अभावात् तकारस्य झलां जशोऽन्ते इति शास्त्रेण दकारः न भवति। ततः विभक्तिकार्ये सौ उपधादीर्घे सुलोपे संयोगान्तस्य च लोपे प्रक्रियाकार्ये गुरुत्मान् इति रूपम्।

[२९.५] गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः॥ (वा)

अर्थः– गुणवचनात् प्रातिपदिकात् परस्य मतोः लुग् स्यात्।

व्याख्या- वार्तिकम् इदम् अस्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रभाष्ये प्रकृतवार्तिकम् इदम् अस्ति। प्रकृतवार्तिकेन मतुब्प्रत्ययस्य लुक् विधीयते। तस्मात् विधिशास्त्रम् अस्ति। अत्र चत्वारि पदानि सन्ति। गुणवचनेभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। मतुपः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। लुग् इष्टिः च इति पदद्वयम् प्रथमान्तम्। गुणम् उक्तवन्तः इति गुणवचनाः। अर्थात् आदौ गुणम् उक्त्वा पश्चात् गुणयुक्तं द्रव्यम् एव अभिन्नरूपेण कथयति, तत् गुणवचनं भवति। यथा शुक्लः इत्यादयः प्रथमतया गुणम् उक्त्वापि पश्चात् अभिन्नरूपेण गुणयुक्तं द्रव्यं कथयति। अतः शुक्लशब्दः गुणवचनः। अतः सूत्रार्थ भवति– गुणवचनात् प्रातिपदिकात् परस्य मतोः लुग् स्यात्।

उदाहरणम्- शुक्लः (गुणः) अस्य अस्ति इति विग्रहे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति शास्त्रेण मतुब्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे शुक्ल + मत् इति स्थितिः जायते। प्रकृते शुक्लशब्दः

समानरूपेण गुणं गुणिनं च कथयति। अतः शुक्लशब्दः गुणवचनः। तस्मात् शुक्ल इति गुणवचनात् प्रातिपदिकात् परस्य मतोः प्रकृतवार्तिकेन लुक् भवति। ततः विभक्तिकार्ये शुक्लः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

अत्र केचित् पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. मतुब्प्रत्ययः केन सूत्रेण विधीयते।

२. गोमान् इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

३. अस्ति इत्यत्र कालविवक्षा अस्ति न वा।

४. रसादिभ्यश्च इत्यस्य अर्थः कः।

५. मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः इति सूत्रेण किं विधीयते।

६. तसौ मत्वर्थे इत्यनेन का संज्ञा विधीयते।

[२१.६] प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्॥ (५.२.९६)

सूत्रार्थः - प्राणिस्थवाचकात् प्रथमान्तात् आदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः लच् प्रत्ययः परः भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। प्राणिषु तिष्ठति इति प्राणिस्थम्, तस्मात् प्राणिस्थात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। आतः इत्यपि पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। लच् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अन्यतरस्याम् इति अव्ययपदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इत्यतः तदस्यास्त्यस्मिन्निति इति अनुवर्तते। प्राणिस्थात् इत्यनेन प्राणिस्थवाचकात् इति बोध्यम्। आतः इति प्रातिपदिकस्य विशेषणत्वात् आदन्तादिति अर्थः लभ्यते। अतः सूत्रार्थः भवति - प्राणिस्थवाचकात् प्रथमान्तात् आदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः लच् प्रत्ययः परः भवति। अर्थात् अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ निमित्तानि -

१. प्राणिस्थवाचकं प्रातिपदिकम् आवश्यकम्।

२.तच्च प्रातिपदिकम् आदन्तं स्यात्।

३. तच्च अदन्तं प्रातिपदिकं प्रथमाविभक्त्यन्तं स्यात्।

उदाहरणम्- चूडालः, चूडावान् च प्रकृतसूत्रस्य उदाहरणम् अस्ति। चूडा इति प्रातिपदिकं प्राणिस्थवाचकम् अस्ति। यतो हि प्राणिनि स्थितस्य केशसमूहस्य वाचकं चूडापदम्। पुनश्च तच्च आदन्तं प्रातिपदिकम् अस्ति। पुनश्च प्रथमान्तं पदमपि अस्ति। अतः चूडा अस्य अस्ति इति विग्रहे

प्रकृतशास्त्रेण विकल्पेन लच्प्रत्ययः विधीयते। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुब्लोपे चूडा +ल इति स्थितिः जायते। ततः एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये चूडालः इति रूपम्। लचः अभावपक्षे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति शास्त्रेण मतुब्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे मकारस्य वकारादेशे सति प्रक्रियाकार्ये वर्णमेलनेन चूडावान् इति रूपम्।

[२९.७] लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥ (५.२.१००)

सूत्रार्थः - तदस्यास्त्यस्मिन्निति अर्थे लोमादिपामादिपिच्छादिगणे पठितेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः शनेलचः प्रत्ययाः स्युः।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् शास्त्रे द्वे पदे स्तः। लोमन् शब्दः आदिर्येषां ते लोमादयः, पामन् शब्दः आदिर्येषां ते पामादयः, पिच्छशब्दः आदिर्येषां ते पिच्छादयः। उभयत्र तु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः। लोमादयश्च पामादयश्च पिच्छादयश्च लोमादिपामादिपिच्छादयः, तेभ्यः लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः इति इतरेतरद्वन्द्वः। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। श च न च इलच्च इति शनेलचः इति इतरेतरद्वन्द्वः। शनेलचः इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन्, इति पदम् अनुवर्तते। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - तदस्यास्त्यस्मिन्निति अर्थे लोमादिपामादिपिच्छादिगणे पठितेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः विकल्पेन तद्धितसंज्ञकाः शनेलचः प्रत्ययाः स्युः। यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया लोमादिगणपठितप्रातिपदिकेभ्यः विकल्पेन शप्रत्ययः, पामादिगणपठितप्रातिपदिकेभ्यः विकल्पेन नप्रत्ययः, पिच्छादिगणपठितप्रातिपदिकेभ्यः विकल्पेन इलच् प्रत्ययो भवति। अपरस्मिन् पक्षे तु मतुब्प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम्- लोमानि अस्य सन्ति इति विग्रहे लोमन् - शब्दस्य लोमादिगणे पाठः अस्ति। अतः लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः इति सूत्रेण शप्रत्ययः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे लोमन् + श इति स्थितिः भवति। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति शास्त्रेण लोमनः पदसंज्ञा भवति। ततः न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति शास्त्रेण नकारलोपः भवति। ततः विभक्तिकार्ये लोमशः इति रूपम्। शप्रत्ययस्य अभावपक्षे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति शास्त्रेण मतुब्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे मकारस्य वकारादेशे सति विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन लोमवान् इति रूपम्।

पाम अस्य अस्ति इति विग्रहे पामन् - शब्दस्य पामादिगणे पाठः अस्ति। अतः लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः इति शास्त्रेण नप्रत्ययः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे पामन् + न इति स्थितिः जायते। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति शास्त्रेण पामनः पदसंज्ञा अस्ति। न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति शास्त्रेण नकारलोपे विभक्तिकार्ये

पामनः इति रूपम्। नप्रत्ययस्य अभावपक्षे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति शास्त्रेण मतुब्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे मकारस्य वकारादेशे सति विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन पामवान् इति रूपम्।

पिच्छम् अस्य अस्ति इति विग्रहे पिच्छ - शब्दस्य पिच्छादिगणे पाठः अस्ति। अतः लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः इति शास्त्रेण इलच् - प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितान्तस्य अस्य समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे पिच्छ + इल इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति शास्त्रेण पिच्छशब्दस्य भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण छकारोत्तरस्य अकारस्य लोपः भवति। ततः विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन पिच्छिलः इति रूपम्। इलच् - प्रत्ययस्य अभावपक्षे तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति शास्त्रेण मतुब्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे मकारस्य वकारादेशे सति विभक्तिकार्ये पिच्छवान् इति रूपम्।

[२९.८] प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः॥ (५.२.१०१)

सूत्रार्थः - प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्निति इत्यर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः णप्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् शास्त्रे द्वे पदे स्तः। प्रज्ञा च श्रद्धा च अर्चा च प्रज्ञाश्रद्धार्चाः, ताभ्यः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः इति इतरेतरद्वन्द्वः। प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। णः इति तु प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्निति इत्यर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः णप्रत्ययो भवति। णप्रत्ययाभावपक्षे तु मतुप् भवति।

उदाहरणम् - प्रज्ञा अस्मिन् अस्ति इति विग्रहे प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः इति णप्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे सति प्राज्ञ+अ इति स्थितिः। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः तद्धितेष्वचामादेः इति शास्त्रेण आदिवृद्धिः भवति। ततः प्राज्ञ+अ इति स्थिते यस्येति च इति अकारलोपे विभक्तिकार्ये प्राज्ञः इति। णप्रत्ययाभावपक्षे तु मतुपि सति प्रज्ञावान् इति रूपम् अस्ति।

श्रद्धा अस्मिन् अस्ति इति विग्रहे प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः इति णप्रत्ययः अनुबन्धलोपः आदिवृद्धिश्च भवति। ततः श्राद्ध+अ इति स्थितिः जायते। ततः प्रक्रियाकार्ये वर्णमेलनेन श्राद्धः इति। णप्रत्ययाभावपक्षे तु मतुपि सति श्रद्धावान् इति रूपम् अस्ति।

अर्चा अस्मिन् अस्ति इति विग्रहे प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः इति णप्रत्ययः अनुबन्धलोपः आदिवृद्धिश्च भवति। ततः आर्चा+अ इति स्थिते यस्येति च इति आकारलोपे विभक्तिकार्ये आर्चः इति। णप्रत्ययाभावपक्षे तु मतुपि सति अर्चावान् इति रूपम् अस्ति।

[२९.९] दन्त उन्नत उरच्॥ (५.२.१०६)

सूत्रार्थः - उन्नते दन्ते गम्यमाने सति प्रथमान्तात् दन्तप्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति इत्यर्थे तद्धितसंज्ञकः उरच् प्रत्ययः भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। दन्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्। उन्नते इति सप्तम्यन्तं पदम्। उरच् इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। प्रकृते दन्तपदस्य आवृत्तिः क्रियते। तच्च पञ्चम्यन्तं पदम् अस्ति। अतः सूत्रस्य सामान्यार्थः - उन्नते दन्ते गम्यमाने सति प्रथमान्तात् दन्तप्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति इत्यर्थे तद्धितसंज्ञकः उरच् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम्- उन्नताः दन्ताः अस्य सन्ति इत्यर्थे दन्त उन्नत उरच् इति शास्त्रेण उरच्- प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे सति दन्त जस् उर इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुपः लोपे दन्त + उर इति स्थितिः भवति। ततः यस्येति च इति तकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन च दन्तुरः इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-२

७. प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इति सूत्रार्थं लिखत।
८. प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इति कीदृशं सूत्रम्।
९. लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः के प्रत्ययाः।
१०. प्राज्ञः इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः भवति।
११. उन्नते दन्ते गम्यमाने कः प्रत्ययः भवति।
१२. प्रज्ञाश्राद्धार्चाभ्यः इत्यत्र कः समासः।

[२९.१०] ऊषसुषिमुष्कमधोः रः॥ (५.२.१०७)

सूत्रार्थः - ऊषसुषिमुष्कमधुभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तद्धितसंज्ञकः रप्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। ऊषश्च सुषिश्च मुष्कश्च मधु च इति ऊषसुषिमुष्कमधु, तस्मात् ऊषसुषिमुष्कमधोः इति समाहारद्वन्द्वः। ऊषसुषिमुष्कमधोः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। रः इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - ऊषसुषिमुष्कमधुभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तद्धितसंज्ञकः रप्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम् - ऊषः अस्य अस्ति इति विग्रहे ऊषसुषिमुष्कमधोः रः इति शास्त्रेण रप्रत्ययः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन ऊषरः इति रूपम्।

सुषिः अस्य अस्ति इति विग्रहे ऊषसुषिमुष्कमधोः रः इति शास्त्रेण रप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुलोपे विभक्तिकार्ये सुषिरः इति रूपम्।

मुष्कः अस्य अस्ति इति विग्रहे ऊषसुषिमुष्कमधोः रः इति शास्त्रेण रप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुलोपे विभक्तिकार्ये मुष्करः इति रूपम्।

मधु अस्य अस्ति इति विग्रहे ऊषसुषिमुष्कमधोः रः इति शास्त्रेण रप्रत्यये प्रातिपदिकसंज्ञायां सुलोपे विभक्तिकार्ये मधुरः इति रूपम्।

[२९.११] केशाद्वोऽन्यतरस्याम्॥ (५.२.१०९)

सूत्रार्थः - प्रथमान्तात् केशप्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति अर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः वप्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। केशात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। वः इति प्रथमान्तं पदम्। अन्यतरस्याम् इति अव्ययपदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - प्रथमान्तात् केशप्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति अर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः वप्रत्ययः स्यात्।

शङ्का - प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इत्यतः अन्यतरस्याम् इति पदस्य अनुवृत्तिः सम्भवति। तथापि प्रकृतसूत्रे अन्यतरस्याम् इति पदं किमर्थम्।

समाधानम् - प्रकृतसूत्रे अन्यतरस्याम् इति पदं न दीयते चेत् वप्रत्ययस्य अभावपक्षे केवलं मतुब्प्रत्ययो भवति। परन्तु वप्रत्ययस्य अभावपक्षे अपि मतुब्प्रत्ययेन साकम् अत इनिठनौ इति सूत्रेण प्राप्तयोः इनिठनोः संग्रहणाय अन्यतरस्याम् इति।

उदाहरणम् - केशाः अस्य सन्ति इति विग्रहे केशाद्वोऽन्यतरस्याम् इति शास्त्रेण वप्रत्ययः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः केश + व इति स्थिते विभक्तिकार्ये केशवः इति। वप्रत्ययस्य अभावपक्षे तु तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रेण मतुब्प्रत्यये विभक्तिकार्ये केशवान् इति। पुनश्च वप्रत्ययस्य अभावपक्षे अत इनिठनौ इति सूत्रेण इन्-

प्रत्ययः ठन्- प्रत्ययः च भवतः। ततः अनुबन्धलोपे विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन च केशी केशिकः इति रूपाणि भवन्ति।

[२९.१२] अत इनिठनौ॥ (५.२.११५)

सूत्रार्थः - अदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। अत इति पञ्चम्यन्तं पदम्। इनिश्च ठन् च इति इनिठनौ इति इतरेतरद्वन्द्वः। इनिठनौ इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् इति पदम् अनुवर्तते। अतः इति प्रातिपदिकस्य विशेषणम् अस्ति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधौ अदन्तात् प्रातिपदिकात् इति अर्थः समागच्छति। अतः सूत्रार्थः भवति- अदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः। विकल्पग्रहणात् इनिठनोः अभावे मतुब्प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम् - दण्डः अस्य अस्ति इति विग्रहे दण्ड इति अदन्तप्रातिपदिकत्वात् अत इनिठनौ इति इनिप्रत्ययः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः दण्ड+इन् इति स्थिते यस्येति च इति डकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे दण्डिन् इति स्थितिः भवति। ततः विभक्तिकार्ये सौ च इति उपधादीर्घे सुलोपे पदान्तस्य नकारस्य लोपे दण्डी इति रूपम्।

दण्डः अस्य अस्ति इति विग्रहे दण्ड इति अदन्तप्रातिपदिकम्। अत इनिठनौ इति ठन्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे कृते दण्ड+ठ इति स्थितिः भवति। ततः अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः दण्ड+ठ इति स्थिते ठस्येकः इति सूत्रेण इकादेशे दण्ड +इक इति स्थितिः। ततः यस्येति च इति डकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लोपे विभक्तिकार्ये दण्डिकः इति।

अत इनिठनौ इति सूत्रेण विकल्पेन इनिठनोः विधानात् इनिठन्प्रत्ययस्य अभावपक्षे मतुब्प्रत्ययः भवति। तदा दण्डवान् इति रूपम् अस्ति। दण्ड इति अदन्तप्रातिपदिकात् दण्डी, दण्डिकः, दण्डवान् इति रूपत्रयम् अस्ति। अतः अदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः मतुप्, इन्, ठन् प्रत्ययत्रयं भवति।

[२९.१३] रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ (५.२.१२०)

सूत्रार्थः - आहतार्थे प्रशंसार्थे च वर्तमानात् प्रथमान्तात् रूपप्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति इत्यर्थे तद्धितसज्ञकः यप् प्रत्ययः भवति।

सूत्रव्याख्या -इदम् अस्ति विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। रूपादिति पञ्चम्यन्तं पदम्। आहतं च प्रशंसा च इति आहतप्रशंसे, तयोः आहतप्रशंसयोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। आहतप्रशंसयोः इति सप्तम्यन्तं पदम्। यप् इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - आहतार्थे प्रशंसार्थे च वर्तमानात् प्रथमान्तात् रूपप्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति इत्यर्थे तद्धितसञ्ज्ञकः यप् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - आहतं रूपमस्य अस्तीति विग्रहे आहतार्थे विद्यमानात् रूप इति प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् मत्वर्थे रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् इति सूत्रेण यप्-प्रत्ययः अनुबन्धलोपश्च भवतः। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुपः लोपश्च भवतः। ततः रूप+य इति स्थिते यस्येति च अकारस्य लोपे पुनः एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन विभक्तिकार्ये रूप्यम् इति रूपम्। आहतं रूपमस्य अस्तीति रूप्यः कार्षापणः।

प्रशस्तं रूपमस्य अस्तीति विग्रहे प्रशंसार्थे विद्यमानात् रूप इति प्रथमान्तात् प्रातिपदिकात् मत्वर्थे रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् इति सूत्रेण यपि अनुबन्धलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे रूप+य इति स्थिते यस्येति च अकारस्य लोपे पुनः एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन विभक्तिकार्ये रूप्यम् इति रूपम्। प्रशस्तं रूपमस्य अस्तीति रूप्यो गौः।

[२९.१४] व्रीह्यादिभ्यश्च॥ (५.२.११६)

सूत्रार्थः - व्रीह्यादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन् इत्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ विकल्पेन भवतः।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं तिष्ठति। व्रीहिः आदिर्येषां ते व्रीह्यादयः, तेभ्यः व्रीह्यादिभ्यः इति बहुव्रीहिसमासान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् इति पदम् अनुवर्तते। व्रीह्यादिभ्यः इत्यनेन साकं प्रथमान्तस्य प्रातिपदिकस्य च सम्बन्धवशात् वचनपरिवर्तनेन प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इति अर्थः आयाति। अतः सूत्रार्थः भवति - व्रीह्यादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन् इत्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ विकल्पेन भवतः। अपरस्मिन् पक्षे मतुब्प्रत्ययो विधीयते। चकारेण मतुब्प्रत्ययस्य संग्रहणं क्रियते।

उदाहरणम् - व्रीहयः सन्त्यस्मिन्निति विग्रहे व्रीहिप्रातिपदिकात् व्रीह्यादिभ्यश्च इति सूत्रेण इनिप्रत्ययः ठन्प्रत्ययः च भवति। इनिप्रत्ययपक्षे अनुबन्धलोपे इनिप्रत्ययस्य तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। यस्येति च इकारस्य लोपे विभक्तिकार्ये व्रीही इति रूपम्।

ठन्प्रत्ययपक्षे तु व्रीहिप्रातिपदिकात् प्रकृतशास्त्रेण ठन्प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः ठस्येकः इति शास्त्रेण ठकारस्य इकादेशः भवति। ततः यस्येति

च इति शास्त्रेण इकारलोपे व्रीहिकः इति रूपम्। चकारेण मतुब्प्रत्ययस्य संग्रहणात् मतुपि व्रीहिमान् इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. ऊषसुषिमुष्कमधोः कः प्रत्ययः भवति।

१४. मधुरः इत्यत्र लौकिकविग्रहः कः।

१५. केशवः इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

१६. अदन्तात् प्रातिपदिकात् कः प्रत्ययः भवति।

१७. आहतप्रशंसयोः इत्यत्र का विभक्तिः।

१८. व्रीह्यादिभ्यः के प्रत्ययाः भवन्ति।

[२९.१५] अस्मायामेधास्रजो विनिः॥ (५.२.१२१)

सूत्रार्थः - असन्ताद् माया–मेधा–स्रज् इत्येतेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः विनिः प्रत्ययः विकल्पेन भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। अस् च माया च मेधा च स्रक् च इति अस्मायामेधास्रज्, तस्मात् अस्मायामेधास्रजः इति समाहारद्वन्द्वः। अस्मायामेधास्रजः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। विनिः इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य,अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इत्यस्मात् अन्यतरस्याम् इति पदम् अनुवर्तते। अस् इति प्रातिपदिकस्य विशेषणम्। अत येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण असन्तं प्रातिपदिकम् इति लभ्यते। अतः सूत्रार्थः भवति - असन्ताद् माया-मेधा-स्रज् इत्येतेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः विनिः प्रत्ययः विकल्पेन भवति। अन्यतरस्याम् इति पदस्य ग्रहणात् विनिप्रत्ययाभावपक्षे मतुब्प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम् - यशः अस्य अस्ति इति विग्रहे यशस् इति असन्तप्रातिपदिकम्। अतः अस्मायामेधास्रजो विनिः इति शास्त्रेण विनिप्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे यशस्+विन् इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः यशस्विन् इति जाते एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः सुप्रत्ययः भवति। ततः सौ च इति शास्त्रेण उपधादीर्घः भवति। ततः अपृक्तस्य सकारस्य पदान्तस्य नकारस्य लोपे च वर्णमेलनेन यशस्वी इति। विनिप्रत्ययस्य अभावपक्षे मतुब्प्रत्यये जाते यशस्वान् इति रूपम्। एवमेव मायामेधास्रज् इति

प्रातिपदिकेभ्यः विनिप्रत्यये कृते मायावी, मेधावी, स्रग्वी इति रूपाणि। विनिप्रत्ययस्य अभावपक्षे तु मतुब्प्रत्यये सति मायावान्, मेधावान्, स्रग्वान् इति।

[२९.१६] वाचो ग्मिनिः॥ (५.२.१२४)

सूत्रार्थः - प्रथमान्ताद् वाच् इति प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः ग्मिनिः प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। वाचः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। ग्मिनिः इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति – प्रथमान्ताद् वाच् इति प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः ग्मिनिः प्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम् - प्रशस्ता वाग् अस्य अस्ति इति विग्रहे प्रथमान्तात् वाच् इति प्रातिपदिकात् तदस्य अस्ति इत्यर्थे वाचो ग्मिनि इति सूत्रेण ग्मिनिप्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे वाच् + ग्मिन् इति स्थितिः भवति। ततः स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। ततः चोः कुः इति पदान्तस्य चकारस्य ककारः भवति। ततः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण ककारस्य गकारः भवति। ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन वाग्मी इति रूपम्।

[२९.१७] आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ (५.२.१२५)

सूत्रार्थः - बहुभाषिणि अर्थे प्रथमान्ताद् वाच् इति प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकौ आलजाटचौ प्रत्ययौ स्तः।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदे द्वे स्तः। आलच् च् आटच् च इति आलजाटचौ इति इतरेतरद्वन्द्वः। आलजाटचौ इति प्रथमान्तं पदम्। बहुभाषिणि इति सप्तम्यन्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। वाचो ग्मिनिः इत्यस्मात् सूत्रात् वाचः इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थो भवति – बहुभाषिणि अर्थे प्रथमान्ताद् वाच् इति प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकौ आलजाटचौ प्रत्ययौ स्तः। वार्तिककारस्य मतेन कुत्सिते इति वक्तव्यम्। तेन यः जनः कुत्सितं बहु भाषते तस्य कृते वाचालः, वाचाटः इति प्रयोगो भवति। यस्तु बहु भाषते किन्तु सम्यग् भाषते। तस्य कृते वाग्मी इति प्रयोगः भवति।

उदाहरणम् - कुत्सितं बहु भाषते इति विग्रहे प्रथमान्तात् वाच् इति प्रातिपदिकात् मत्वर्थे बहुभाषिणि अर्थे च आलजाटचौ बहुभाषिणि इति सूत्रेण आलजाटचौ भवतः। आलच्प्रत्ययपक्षे

अनुबन्धलोपे वाच्+आल इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुपः लोपश्च भवति। ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन वाचालः इति रूपम्

आटच्प्रत्ययपक्षे अनुबन्धलोपे वाच्+आट इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुपः लोपश्च भवति। ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन विभक्तिकार्ये वाचाटः इति रूपम्।

[२९.१८] अर्शआदिभ्योऽच्॥ (५.२.१२७)

सूत्रार्थः - अर्शआदिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या -अनेन सूत्रेण अच् विधीयते। तस्मात् विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। अर्शस् आदिर्येषां ते अर्शादयस्तेभ्यः अर्शादिभ्यः इति बहुव्रीहिसमासः। अर्शआदिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम् अस्ति। अच् इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति- अर्शआदिभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः अच्प्रत्ययो भवति। आकृतिगणः अयम्। अर्थात् येषां शब्दानां अर्शआदिगणे पाठो नास्ति, तथापि अर्शादिगणे पठितशब्दवत् रूपं दृश्यते। अतः अर्शआदिगणः आकृतिगणः इति स्वीकारात् प्रकृतसूत्रेण अच् प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम् - अर्शांसि विद्यन्ते यस्य इति विग्रहे अर्शआदिगणे पठितस्य अर्शस् इति शब्दस्य अर्शआदिभ्योऽच् इति सूत्रेण अच्-प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः अर्शस् + अ इति स्थिते एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये वर्णमेलनेन अर्शसः इति रूपं भवति।

[२९.१९] सुखादिभ्यश्च॥ (५.२.१३१)

सूत्रार्थः - सुखादिगणपठितेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः इनिः प्रत्ययो भवति इति।

सूत्रव्याख्या -प्रकृतसूत्रेण इनिः प्रत्ययः विधीयते। तस्मात् विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। सुखम् आदिर्येषां ते सुखादयः, तेभ्यः सुखादिभ्यः इति बहुव्रीहिसमासान्तं पदम्। सुखादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः इति सूत्रात् इनिः अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति-

सुखादिगणपठितेभ्यः प्रथमान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः इनिः प्रत्ययो भवति इति।

शङ्का- सुखादिप्रातिपदिकम् अदन्तम् अस्ति। अतः अदन्तत्वात् अत इनिठनौ इति सूत्रेण इनिप्रत्ययः सम्भवति। तर्हि सुखादिभ्यश्च इति शास्त्रम् किमर्थम् कृतम् वर्तते।

समाधानम् - अत इनिठनौ इति सूत्रेण अदन्तात् प्रातिपदिकात् इनिप्रत्ययः ठन्प्रत्ययश्च विधीयते। सुखादिप्रातिपदिकेभ्यः केवलम् इनिप्रत्ययः भवतु इति चिन्तयित्वा प्रकृतशास्त्रमिदम्। एतेन अदन्तप्रातिपदिकेभ्यः इनिप्रत्यये ठन्प्रत्यये च प्राप्ते सुखादिभ्यः इति सूत्रेण केवलम् इनिप्रत्ययो भवति न तु ठन्प्रत्ययः।

उदाहरणम् - सुखम् अस्य अस्ति इति विग्रहे सुखादिगणे पठितं सुख इति प्रातिपदिकम्। अतः सुखादिभ्यश्च इति सूत्रेण इनिप्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे च जाते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपः लोपे सुख + इन् इति स्थितिः जायते। एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायेन ततः प्रातिपदिकसंज्ञायां विभक्तिकार्ये सुखी इति रूपम्।

[२९.२०] धर्मशीलवर्णान्ताच्च॥ (५.२.१३२)

सूत्रार्थः - प्रथमान्तेभ्यः धर्मशीलवर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः इनिप्रत्ययः स्यात्।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। धर्मश्च शीलञ्च वर्णश्च धर्मशीलवर्णास्ते अन्ते यस्य स धर्मशीलवर्णान्तः, तस्मात् धर्मशीलवर्णान्तात् इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासान्तं पदम्। धर्मशीलवर्णान्तात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः इति सूत्रात् इनिः अनुवर्तते। अतः सूत्रार्थः भवति - प्रथमान्तेभ्यः धर्मशीलवर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः इनिप्रत्ययः स्यात्।

उदाहरणम् - ब्राह्मणधर्मः अस्य अस्ति इति विग्रहे ब्राह्मणधर्म इति प्रातिपदिकं धर्मशब्दान्तम् अस्ति। अतः धर्मशीलवर्णान्ताच्च इति शास्त्रेण इनिप्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुलोपे ब्राह्मणधर्म + इन् इति स्थितिः जायते। ततः यस्येति च इति मकारोत्तरस्य अकारस्य लोपे विभक्तिकार्ये ब्राह्मणधर्मी इति रूपम्। एवमेव शीलान्तशब्दानां वर्णान्तशब्दानां धर्मशीलवर्णान्ताच्च इति सूत्रेण इनिप्रत्यये जाते ब्राह्मणशीली, ब्राह्मणधर्मी इत्यादीनि रूपाणि।

[२९.२१] अहंशुभमोर्युस्॥ (५.२.१४०)

सूत्रार्थः - अहम्, शुभम् इत्येताभ्यामव्ययाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः युस्प्रत्ययो भवति।

सूत्रव्याख्या -विधिसूत्रम् इदम् अस्ति। अहं च शुभं च इति अहंशुभमौ, तयोः अहंशुभयोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। अहंशुभयोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। परन्तु अस्मिन् सूत्रे पञ्चम्यर्थे षष्ठीप्रयोगः भवति। युस् इति प्रथमान्तं पदम्।

तद्धिताः, प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्, समर्थानां प्रथमाद्वा इति एते अधिकाराः आगच्छन्ति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रात् तद्, अस्य, अस्ति, अस्मिन् इति पदम् अनुवर्तते। अहंशुभम् इत्येतद्द्वयं विभक्तिप्रतिरूपम् अव्ययम् अस्ति। अतः सूत्रार्थः भवति - अहम्, शुभम् इत्येताभ्यामव्ययाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः युस्प्रत्ययो भवति।

उदाहरणम् - अहम् अस्य अस्ति इति विग्रहे अहम् इति मकारान्तम् अव्ययम्। अतः अहंशुभमोर्युस् इति सूत्रेण युस्-प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे जाते अहम् + यु इति स्थितिः भवति। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा प्राप्नोति। ततः सिति च इति सूत्रेण भसंज्ञां प्रबाध्य पदसंज्ञा विधीयते। अहम् इत्यस्य मकारस्य पदान्तत्वात् मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति शास्त्रेण अनुस्वारस्य वैकल्पिकपरसवर्णे जाते अहँय्युः, अहंयुः इति रूपद्वयम् भवति।

एवमेव शुभम् अस्य अस्ति इति विग्रहे शुभम् इति मकारान्तम् अव्ययत्वम्। अतः अहंशुभमोर्युस् इति सूत्रेण युस्-प्रत्ययः भवति। ततः अनुबन्धलोपे जाते शुभम् + यु इति स्थितिः जायते। अयं समुदायः तद्धितान्तः। अतः प्रातिपदिकसंज्ञा सुलोपश्च भवति। ततः यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा प्राप्नोति। ततः सिति च इति सूत्रेण भसंज्ञां प्रबाध्य पदसंज्ञा विधीयते। शुभम् इत्यस्य मकारस्य पदान्तत्वात् मोऽनुस्वारः इति सूत्रेण अनुस्वारे वा पदान्तस्य इति शास्त्रेण अनुस्वारस्य वैकल्पिकपरसवर्णे जाते शुभँय्युः, शुभंयुः इति रूपद्वयम् भवति।

पाठगतप्रश्नाः-४

१९. विनिप्रत्ययविधायकं सूत्रं किम्।

२०. वाग्मी इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

२१. वाचालः नाम कः।

२२. अर्शादिभ्यः कः प्रत्ययः भवति।

२३. सुखी इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

२४. अहंशुभमोर्युस् इत्यस्य सूत्रार्थः कः।

पाठसारः

तद्धिताः इत्यधिकारे बहवः प्रत्ययाः विधीयन्ते। तेषु मतुब्प्रत्ययोऽपि कश्चित् तद्धितप्रत्ययः भवति। प्रायः तद् अस्य अस्ति उत तद् अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे मतुब्प्रत्ययाः विधीयन्ते। अस्मिन् अर्थे एव मतुप्, इनि, ठन्, यप्, विनि, अच्, आटच्, आलच्, युस् एते प्रत्ययाः विधीयन्ते। यथा– रसः अस्य अस्मिन् वा अस्ति इत्यर्थे रसवान् इति रूपम् भवति। एवञ्च तद् अस्य अस्मिन् वा अस्ति इत्यर्थे न केवलं मतुब्प्रत्ययो भवति अपि तु लच्, अच्, इनि,ठन् इति एते प्रत्ययाः अपि भवन्ति। परन्तु मतुब्प्रत्ययस्य आधिक्येन प्राथम्येन च प्रयोगात् मतुबर्थीयप्रकरणम् इति। अस्मिन् प्रकरणे गुणवचनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तदस्य अस्मिन् वा अस्ति इति अर्थे ये मतुब्प्रत्ययाः विधीयन्ते। तेषां गुणवचनेभ्यो मतुबो लुगिष्ट इति मतुब्प्रत्ययानां लुग् भवति। यथा शुक्लः इति। पुनश्च ग्मिनि, आलच्, आटच् इत्यादयः अपि प्रत्ययाः सम्भवन्ति। यथा वाक् अस्य अस्ति इत्यर्थे ग्मिनि–प्रत्यये वाग्मी इति रूपम्। कुत्सितं बहु भाषते इति विग्रहे आलच्–प्रत्यये आटच्–प्रत्यये च वाचालः, वाचाटः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। एवञ्च अहं शुभं इति एताभ्याम् अव्ययाभ्यां युस्–प्रत्ययः भवति। एतान् सर्वान् प्रत्ययान् स्वीकृत्य मतुबर्थीयप्रकरणम् इति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रं व्याख्यात।

२. गोमान् इति रूपं साधयत।

३. प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् इति सूत्रं व्याख्यात।

४. लोमशः इति रूपं साधयत।

५. लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः इति सूत्रं व्याख्यात।

६. अत इनिठनौ इति सूत्रं व्याख्यात।

७. दण्डी इति रूपं साधयत।

८. वाचो ग्मिनिः इति सूत्रं व्याख्यात।

९. सुखी इति रूपं साधयत।

१०. आलजाटचौ बहुभाषिणि इति सूत्रं व्याख्यात।

११. सुखादिभ्यश्च इति सूत्रं व्याख्यात।

१२. अहंशुभमोर्युस् इति सूत्रं व्याख्यात।

१३. अस्मायामेधास्रजो विनिः इति सूत्रं व्याख्यात।

१४. मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः इति सूत्रं व्याख्यात।

१५. तसौ मत्वर्थे इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उपरि विद्यमानानां पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदीयन्ते।

उत्तराणि-१

१. तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रम्।

२. तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् इति सूत्रेण मतुब्प्रत्ययः।

३. कालविवक्षा अस्ति।

४. तद् अस्य अस्ति इत्यर्थे तद् अस्मिन् अस्ति इत्यर्थे वा रसादिगणे पठितात् प्रातिपदिकात् मतुब्प्रत्ययः भवति।

५. मकारस्य वकारविधानम्।

६. भसंज्ञा भवति।

उत्तराणि-२

७. प्राणिस्थवाचकात् प्रथमान्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्निति अर्थे विकल्पेन तद्धितसंज्ञकः लच्-प्रत्ययः भवति।

८. विधिसूत्रम्।

९. शनेलचः।

१०. प्रज्ञाश्राद्धार्चाभ्यः णः इति सूत्रेण णप्रत्ययः।

११. उरच्-प्रत्ययः।

१२. इतरेतरद्वन्द्वः।

उत्तराणि-३

१३. रप्रत्ययः।

१४. मधु अस्य अस्ति इति विग्रहः।

१५. केशाद्वोऽन्यतरस्याम् इति सूत्रेण वप्रत्ययः।

१६. इनिठनौ।

१७. सप्तमी विभक्तिः।

१८. इनिठनौ मतुप् च।

उत्तराणि-४

१९. अस्मायामेधास्रजो विनिः।

२०. वाचो ग्मिनिः इति सूत्रेण ग्मिनि-प्रत्ययः।

२१. कुत्सितं बहु भाषते यः।

२२. अच्-प्रत्ययः।

२३. सुखादिभ्यश्च इति सूत्रेण इनि-प्रत्ययः।

२४. अहम्, शुभम् इत्येताभ्यामव्ययाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तद्धितसंज्ञकः युस्प्रत्ययो भवति।

॥इति नवविंशः पाठः ॥